

Fig. 1. De rige kirker i Billum og Janderup set fra præstegårdshaven i Ho 1856, tværs over Ho bugt. Udsnit af tegning af C. T. Christensen i Varde Museum. — *Die reichen Kirchen von Billum und Janderup, gesehen 1856 vom Pfarrhofgarten in Ho quer über die Bucht von Ho. Ausschnitt aus einer Zeichnung von C. T. Christensen im Museum von Varde.*

TRÆK AF KIRKERNES EJENDOMS- OG FORVALTNINGSHISTORIE -

ved Michael H. Gelting

SOGNEKIRKERNES INDTÆGTER. Fra 1100'rne til tiendeafløsningen 1908-18 blev de danske sognekirkers vedligeholdelse og udstyr sikret ved anvisningen af en række forskellige indtægtskilder til dette formål. Så langt den vigtigste af disse indtægtskilder var kirkens *korntiende*, som var en trediedel af den fulde korntiende. I teorien udgjorde den således en afgift på en tredivtedel af det pågældende sogns høstudbytte. Desuden oppebar kirkerne en trediedel af *kvægtienden*, og gennem tiderne opnåede de fleste af dem at eje en større eller mindre mængde *jordstykker*, for det meste ved testamentariske gaver. I det meste af landet stod disse indtægtskilder imidlertid langt tilbage for korntienden, som for de fleste sognekirkers

vedkommende var bestemmende for kirkens samlede indtægtsniveau.¹ I den del af Ribe amt, som omfattes af matriklerne fra 1600'rne, dvs. herrederne nord for Kongeåen, synes kirkernes øvrige indtægtskilder intetsteds at være nået op på mere end godt halvdelen af tiendens hartkornsansættelse, og i de fleste tilfælde udgjorde kirkejordens hartkorn væsentligt under en fjerdedel af tienden. Det var især kirkerne langs Vadehavet, fra Ho til Darum, som havde større jordtilliggende, idet disse kirker i middelalderen havde erhvervet talrige jordlodder i marskengene. Inde i landet var det kun få kirker, hvis jordbesiddelser nåede op over en femtedel af kirketiendens hartkornsansættelse.

Et kendskab til dette indtægtsniveau ville

være vigtigt for at forstå den økonomiske baggrund for de enkelte kirkers bygnings- og inventarhistorie. I det meste af Danmark er dette desværre først muligt fra slutningen af 1500'rne eller endog fra 1600'rne, og reformationstidens omkalfatringer af de kirkelige indtægtsforhold gør det umuligt at slutte tilbage fra disse oplysninger til forholdene i middelalderen.

Kun i Ribe stifts nørrejske del, groft sagt svarende til Ribe, Vejle og Ringkøbing amter, er det muligt at danne sig en forestilling om kirkernes indtægtsforhold i middelalderen. Ganske vist har man heller ikke her nogen samlet oversigt over kirketienderne før 1572,² men der er bevaret enkelte ældre lister over beslægtede kirkelige indtægter og afgifter, som tillader at udarbejde nogle hypoteser.

Den ældste samlede fortegnelse over Ribe stifts kirker er *kirkelisten* i håndskriftet *Ribe Oldemoder*, som er en samling af adkomstbreve og optegnelser vedrørende Ribe domkapitels gods og rettigheder.³ Håndskriftet er anlagt o. 1291,⁴ men kirkelisten er senere, sandsynligvis fra midten af 1300'rne.⁵ Listen består af en opregning af stiftets kirker, sysselprovsti for sysselprovsti⁶ og inden for hvert af disse herredsvise. For hver kirke er anført et beløb i skilling sterling. Hvad dette beløb er, fremgår ikke af listen, men der er næppe tvivl om, at det drejer sig om en afgift, der skulle erlægges i forbindelse med visitats, enten biskoppens eller snarere provsternes (provstegæsteri), idet sysselprovsterne havde ansvaret for tilsynet med kirkebygningerne og deres regnskaber, og sysselprovsterne var medlemmer af domkapitlet, som ejede håndskriftet.⁷

Håndskriftet giver ingen antydning af afgifternes beregningsgrundlag, men sandsynligvis er der ved afgiftsfastsættelsen taget hensyn til kirkernes samlede indtægtsgrundlag, såvel tiender som jordbesiddelse og evt. andre indtægtskilder. Desværre er det umuligt at fastslå kirkelistens affattelsestidspunkt med større nøjagtighed, og det er derfor vanskeligt at bedømme, i hvor høj grad 1300'rnas landbrugskrise har indvirket på afgiftssatserne. I betragtning af den træghed, der prægede middelalderlige af-

giftssatser, tør man måske antage, at tallene afspejler tilstanden, før de fulde virkninger af landbrugskrisen slog igennem.

Listen (jfr. fig. 2) kan dog kun gengive situationen i 1300'rne i meget grove træk, da den næsten udelukkende benytter sig af en skala med kun fem trin, 2, 4, 5, 6 og 8 skilling sterling. Den er værdifuld ved at være den eneste af de her benyttede lister, som giver besked om forholdene syd for Kongeåen. Ud over disse oplysninger rummer kirkelisten nogle senere tilføjelser, sandsynligvis fra o. 1500,⁸ om kirker, som lå øde (*desolata*). En del af disse ødekirker forsvandt definitivt,⁹ medens andre blev genrejst i 1500'rne.¹⁰ Listen giver dermed vigtige bidrag til enkelte kirkers bygningshistorie.

Det næste tværsnit af Ribe amts kirker finder man i to lister fra reformationstiden (jfr. fig. 3), hvor man for første gang får direkte oplysninger om tiendeafgiftens størrelse for et større geografisk område. I forbindelse med Riberhus lens regnskab for 1537 findes et regnskab over *kongetienden* af Ribe stifts sogne.¹¹ Listen er ufuldstændig, bl.a. mangler hele Gørding hrd., og i Malt hrd. er tallene så lave, at man må formode, at den fulde kongetiende her endnu ikke var blevet sat igennem i stedet for den lavere, middelalderlige biskopsgave.¹² Også i Anst hrd. virker tallene påfaldende lave, medens de i resten af amtets herreder nord for Kongeåen er i overensstemmelse med andre oplysninger om tiendeafgiftens størrelse.¹³

For den del af Ribe amt, som lå i Varde sysselprovsti,¹⁴ kan denne liste suppleres med en liste over *præsternes tiender* i dette provsti 1538.¹⁵ Heller ikke denne liste er fuldstændig, og netop for Malt hrd. er den meget ukomplet; men tilsammen dækker de to lister størstedelen af amtets sogne nord for Kongeåen.

Præste- og kongetienden udgjorde i princippet hver en trediedel af den samlede tiende, ligesom kirketienden. De to kendte tiender skulle således ikke alene være lige store, men også være identiske med kirketienden, som der ikke er bevaret oplysninger om fra denne periode. Bortset fra Malt hrd. er de to tiendesatser da også ens i næsten alle sogne.

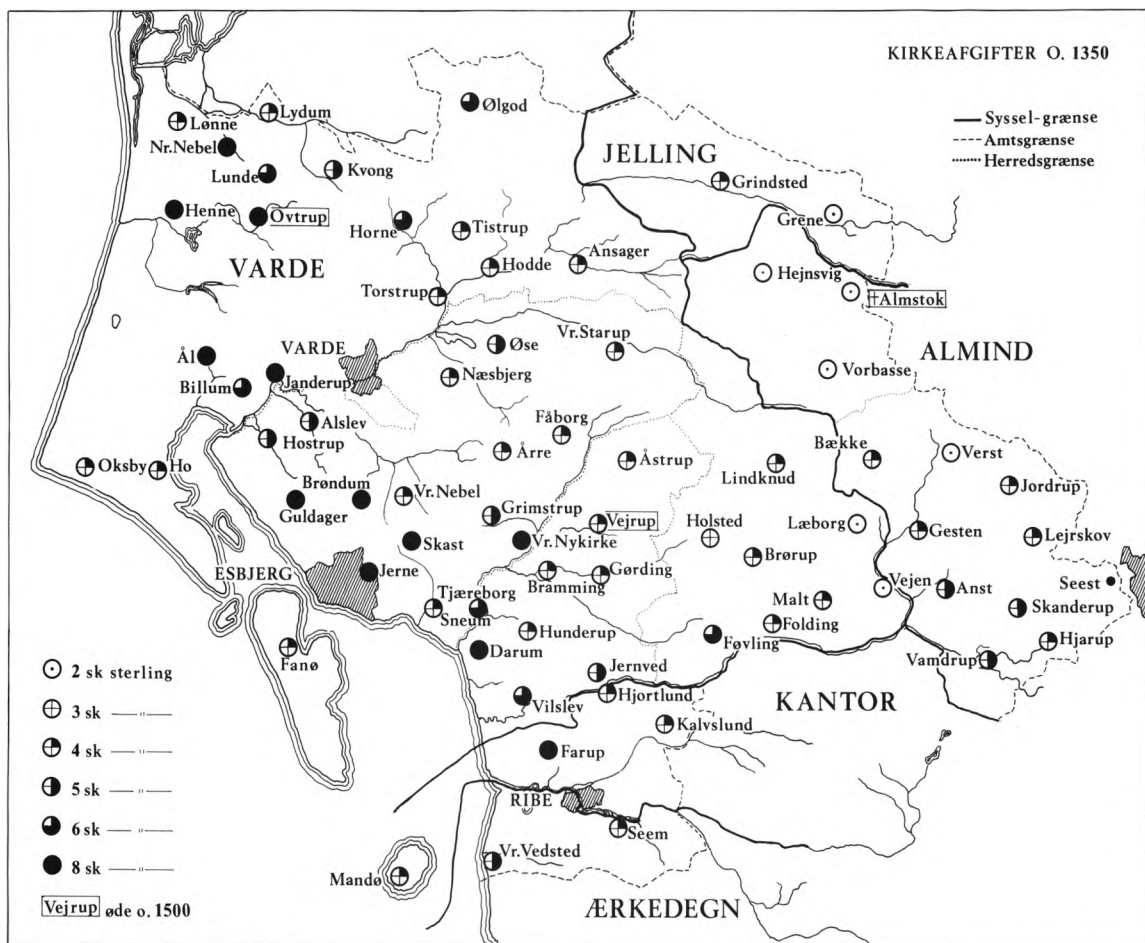

Fig. 2. Taksering af kirkeafgift o. 1350 ifølge Ribe Oldemors kirkeliste, den ældste fortegnelse over kirkerne i Ribe stift (s. 1020). Seest hørte indtil 1586 til Slesvig stift. Afgifterne er angivet i skilling sterling. Skast er muligvis forhøjet fra 5 til 8 skilling. Senere tilføjelser, sandsynligvis fra o. 1500, angiver tre kirker, Ovtrup, Almstok og Vejrup, som øde. Af disse forsvandt Almstok definitivt, Vejrup blev taget i brug igen, mens betegnelsen »øde« i Ovtrups tilfælde muligvis dækker over en midlertidig suspension af betalingerne. Kortet angiver tillige grænserne mellem de enkelte sysselprovstier (s. 1020, 1025). — *Veranschlagung einer kirchlichen Abgabe um 1350 nach der Kirchenliste der »Ribe Oldemor« (= Urahn von Ribe), dem ältesten Verzeichnis der Kirchen im Bistum Ribe. Seest gehörte bis 1586 zum Bistum Schleswig. Die Abgaben sind in Schilling Sterling angegeben. Skast wurde möglicherweise von 5 auf 8 Schilling erhöht. Spätere Zusätze, wahrscheinlich aus der Zeit um 1500, führen drei Kirchen, die von Ovtrup, Almstok und Vejrup, als verlassen an. Von diesen verschwand Almstok definitiv, Vejrup wurde wieder in Gebrauch genommen, während die Bezeichnung »verlassen« im Fall von Ovtrup möglicherweise eine vorübergehende Einstellung der Bezahlungen bezeichnet. Die Karte gibt zugleich die Grenzen zwischen den verschiedenen Propsteipregeln an.*

Reformationstidens omvæltninger førte bl. a. til, at der blev indført ny lovgivning for tiendernes vedkommende, idet recessen 1536 indskærpede pligten til, at tienden skulle ydes »i kærven«, med hvert tiende neg på marken, og at den ikke måtte afløses med en fast afgift i rent korn. Tiendetailene for 1537-38 kan derfor

ikke uden videre anses for også at repræsentere forholdene før reformationen.¹⁶

Det næste vigtige holdepunkt er 1572 (jfr. fig. 4). Kronens pengemangel under den Nordiske Syvårskrig 1563-70 havde tvunget den til at udnytte alle ressourcer til det yderste, og det gjaldt også tiendeforpagtningen. Formodentlig

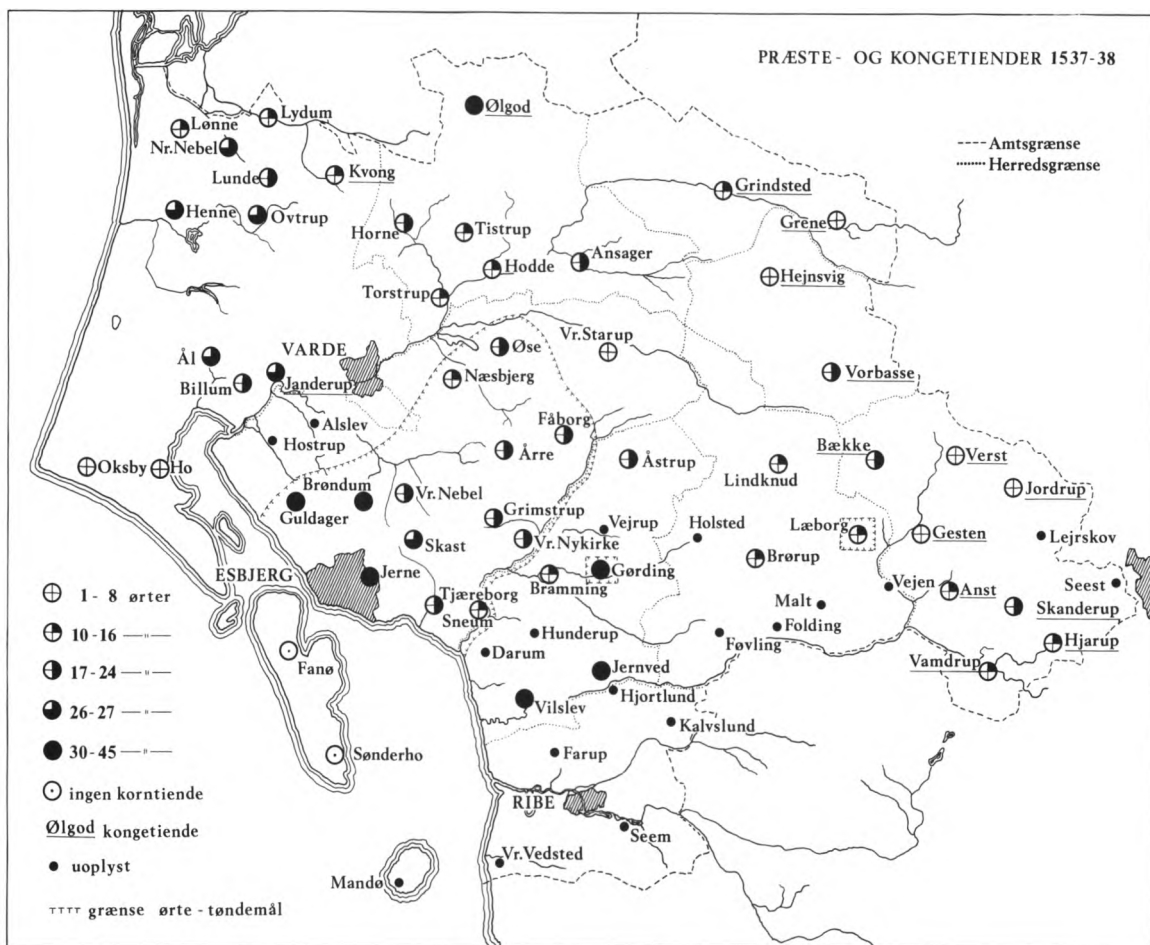

Fig. 3. Præste- og kongetiender 1537-38, hvis omfang må have svaret omtrent til kirketienderne (s. 1020). Præstetienden 1538 er benyttet, når den er kendt. Kongetienden af Malt hrd. er udeladt; kongetienden af Anst hrd. er muligvis ikke sammenlignelig med de øvrige herreder. I de fleste tilfælde er tienderne angivet i ørter korn, for størstedelen af Skast hrd. og for Gørding og Læborg sogne dog i tøndemål. — *Pastoren- und Königszehnten 1537-38, deren Ausmaß ungefähr dem der Kirchenzehnten entsprochen haben muß. Der Pastorenzehnt wurde benutzt, wo er bekannt ist. Der Königszehnt der Maltharde wurde ausgelassen; der Königszehnt der Anstharde ist möglicherweise nicht vergleichbar mit dem der übrigen Harden. In den meisten Fällen sind die Zehnten in Ørtug (= 1/3 Øre = 12 Scheffel) Korn angegeben.*

er det på denne tid, sognemændene for alvor begyndte at miste kontrollen med deres kirkes midler, idet kronen nu også begyndte at bortfæste kirketienderne, som tidligere var blevet indbetalt direkte til kirkeværgerne. Krigstidens midlertidige løsninger gav anledning til mange klager, og 1572 skred man til en gennemgribende *nyordning af tiendevæsenet*. Der blev udpeget en kommission for hvert stift, som fastsatte den fremtidige afgift af hver tiende og foretog en ny bortfæstning af den, idet de hidtidige

tidsbegrænsede forpagtninger blev afskaffet til fordel for livsvarige kontrakter.¹⁷ Listerne over disse bortforpagtninger er komplet bevaret for Ribe stift,¹⁸ og denne fortegnelse er den første bevarede, samlede oversigt over kirketienderne i stiftet. Gennem ekstraktmatriklen 1680-81 er der imidlertid bevaret oplysninger om kirketienden 1547 af en række sogne i Vester Horne, Skast, Malt og Gørding herreder.¹⁹ Oplysningerne er ifølge ekstraktmatriklen taget fra en nu tabt provstijordebog fra 1547. Det er bemær-

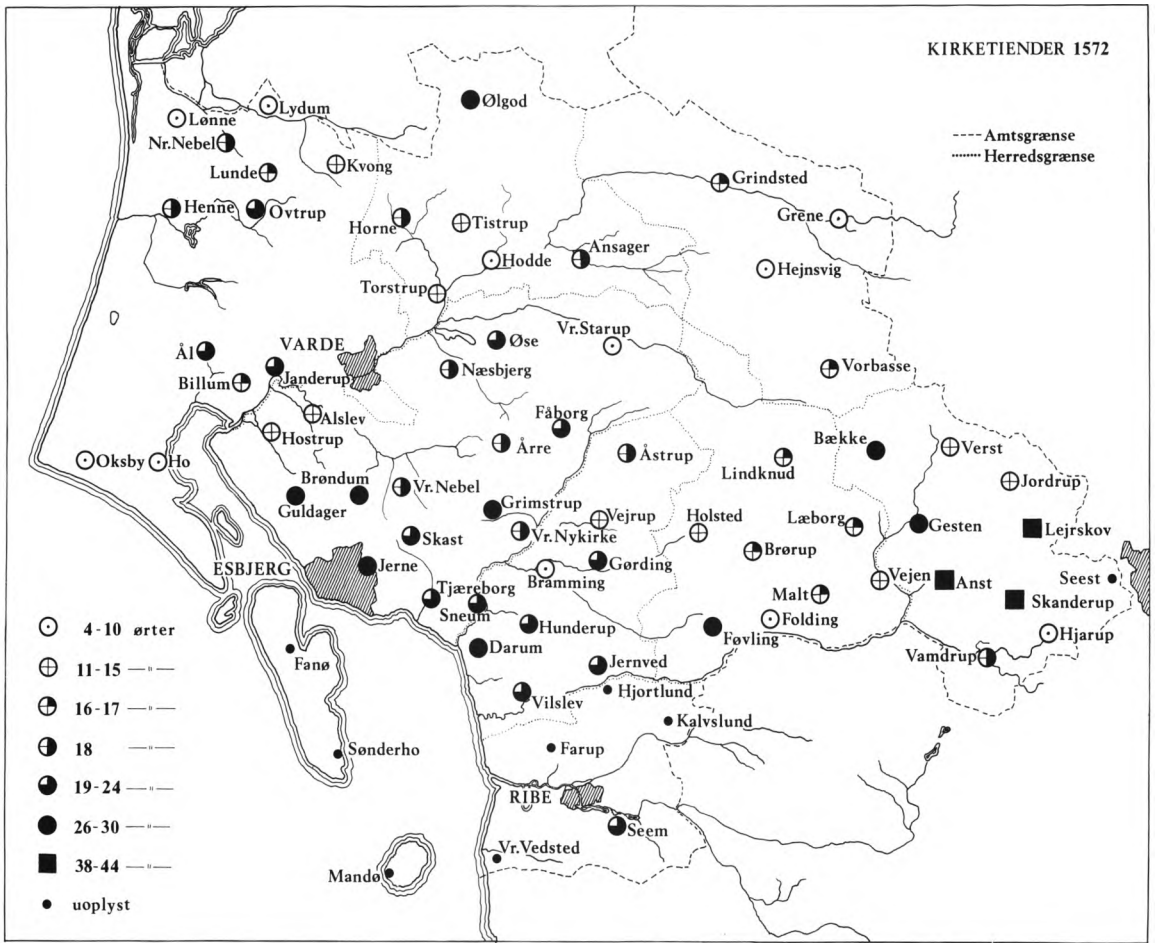

Fig. 4. Kirketiender 1572 (s. 1021). Tiendelisterne skelner ikke mellem ørter, rug, byg og havre. Havre optræder dog kun i små mængder i ganske få sogne. — *Kirchenzehnten 1572. Die Zehntenlisten unterscheiden nicht zwischen Örtug Roggen, Gerste und Hafer. Hafer kommt jedoch nur in geringen Mengen in ganz wenigen Pfarreien vor.*

kelsesværdigt, at kirketienderne 1572 er identiske med 1547-tienderne i 22 af de 27 tilfælde, hvor sammenligningen kan foretages.²⁰

Forpagtningslisten fra 1572 er tillige den første, som oplyser om tiendeforpagternes identitet. For konge- og kirketienderne under ét er adelen ikke overraskende langt den største gruppe, men for de sidstes vedkommende alene er det sognets bønder, som hyppigst optræder som fæstere.²¹ Dette har næppe været uden betydning for kirkernes vedligeholdelse, da a-

delige tiendefæstere med deres langt større kapitalreserver har været bedre rustet end lokale bønder til at forestå større bygningsarbejder og inventaranskaffelser.²²

Oplysningerne om kirketienderne er opsummeret på fig. 3 og 4. I denne forbindelse er det væsentligt at understrege, at tallene ikke har nogen direkte sammenhæng med sognenes *almene* økonomiske tilstand. En sammenligning af tiendeaftigterne med sognenes hartkorn i Christian V.s matrikel fra 1680'erne viser, at

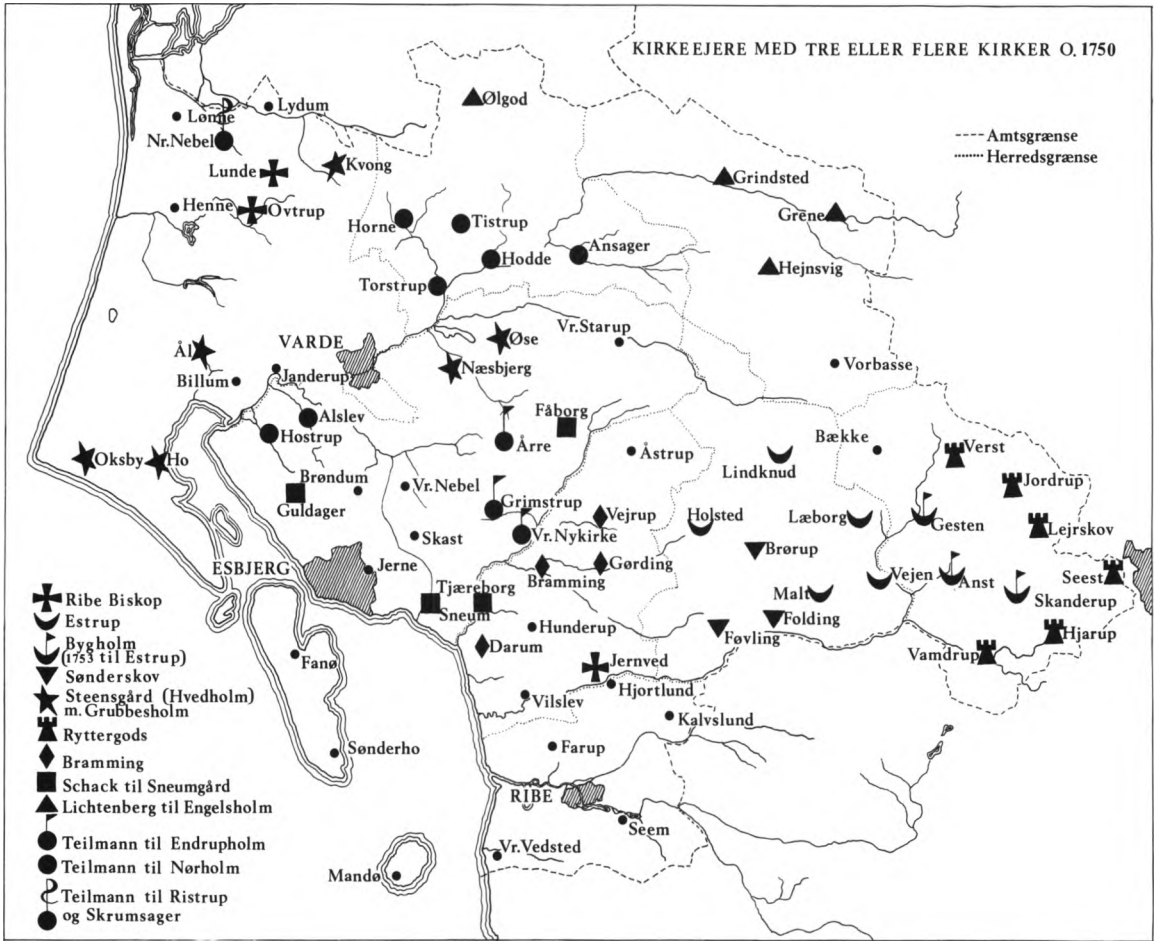

Fig. 5. Kirkeejere med tre eller flere kirker o. 1750 (s. 1026). De Teilmannske kirker havde fælles ejer 1742-49, hvorefter de deltes mellem Christian Teilmanns sønner. — *Kirchenpatrone mit drei oder mehr Kirchen um 1750. Die Teilmannschen Kirchen hatten 1742-49 einen gemeinsamen Patron, wonach sie unter den Söhnen Christian Teilmanns geteilt wurden.*

forholdet mellem tiendeafgift og hartkorn kunne svinge ganske betydeligt. I nogle tilfælde skyldes det, at det drejer sig om sogne, hvori der lå større hovedgårde, idet adelens sædegårde siden 1527 var fritaget for tiende.²³ Der består imidlertid herudover en systematisk forskel mellem Ø. og V. Horne herreder og amtets øvrige herreder. De to førstnævnte herreders tiendeafgifter er kun godt og vel halvt så høje i forhold til hartkornet som tiendeafgifterne i Skast, Slavs, Anst og Malt herreder, medens Gørding herred indtager en mellemposition. Disse niveauforskelle kan vanskeligt for-

klares, da fremgangsmåden ved afgiftsfastsættelsen er ukendt. En nytaksning må være foretaget mellem 1537 og 1547, men det er umuligt at afgøre, om ældre, førreformatoriske afgifts-satser har medvirket til at fremkalde de meget varierende afgiftsniveauer. -

Fra 1537/38 til 1572 sker der som hovedtendens en nedsættelse af tiendeafgifterne, men det samlede billede af fordelingen af rige og fattige kirker forbliver stort set uændret.²⁴ -

Den store tiende bortfæstning 1572 blev afgørende for kirkernes tiendeindtægter i de følgende århundreder, idet de kormængder, som -

blev fastsat ved denne lejlighed, blev bibeholdt i de følgende århundreder. Der kunne forekomme individuelle justeringer, og i 1600'rne blev afgifterne nedsat over hele det krigs- og sandflugtshærgede Slavs herred; men i det store og hele forblev forpagtningsafgifterne af 1572 uændrede.²⁵

Kortene attegner en udvikling, som peger i retning af en styrkelse af kirkernes indtægter i amtets centrale og østlige del fra 1300'rne til 1500'rne, mens indtægterne snarest var stagnerende for de velstående kirker langs vestkysten. Dette skyldes vel for en stor del den delvise omlægning af tienderne, som kan formodes i begyndelsen af 1500'rne (se ovf.), men en sammenligning mellem Ribe Oldemoders kirkeliste og Christian V.s matrikel tyder dog på, at også reelle økonomiske forskydninger spiller ind. Amtets midtjyske områder og specielt Anst herred kan i 1600'rne have haft et større dyrket areal end forudsat i Ribe Oldemoders kirkeliste.

Det må understreges, at det foreliggende materiale ikke tillader sikre konklusioner, og de tal, som er angivet for den enkelte kirke, kan ikke tages som absolutte udtryk for dens økonomiske formåen på de givne tidspunkter. Som det så ofte gælder for før-statistisk talmateriale, er der større grund til at hæfte sig ved fordelingen af høje og lave værdier end ved de absolutte tal. Listerne giver en fornemmelse af, hvilke kirker der var rige, og hvilke der var fattige. Hvor rige og hvor fattige, er det vanskeligere at fastslå.

SYSSELPROVSTIERNE. Ligesom i det øvrige Danmark lå det normale øverste opsyn med sognekirkernes indtægter og vedligeholdelse i middelalderen hos regnskabsprovster, også kaldet sysselprovster, idet regnskabsprovstierne i Jylland svarede til den tidligmiddelalderlige inddeling af landet i større forvaltningsenheder, kaldet sysler. Disse regnskabs- eller sysselprovster fik ret udstrakte beføjelser, som gav anledning til magtkampe mellem provster og biskopper. I løbet af senmiddelalderen lykkedes det bisperne at trænge provsterne ud af

deres fremtrædende administrative rolle i store dele af landet, men i enkelte stifter formåede sysselprovsterne at fastholde deres position. Specielt i Ribe stift havde disse provster faet en meget stærk stilling.²⁶ Sysselprovsterne var medlemmer af domkapitlet, og deres embeder (beneficiar) fik tillagt ikke ubetydelige indtægter: gæsteriafgift og andre sportler i forbindelse med revisionen af kirkeregnskaberne og andre embedshandlinger, og dertil de fulde indtægter af en eller to sognekirker og eventuelt andet jordegods.

I middelalderen varetog sysselprovsterne foruden tilsynet med kirkerne en ikke nærmere defineret gejstlig jurisdiktion, som bortfaldt ved reformationen. Derimod vedblev de at udøve tilsynet med kirkerne. Dette tilsyn omfattede det almindelige »forsvar«, dvs. at sysselprovsten udøvede en myndighed over sognekirkernes ejendomme, hvorved det var sysselprovsten, som udstedte fæstebreve på kirkernes jord, og som repræsenterede sognekirken i tilfælde af retsstridigheder. Men vigtigere i forbindelse med selve kirkebygningerne var sysselprovstens årlige *visitats*. Ved visitatsen gennemgik provsten kirkens indtægter og udgifter sammen med kirkeværgerne, som stod for den daglige forvaltning, og kirkebygningen og dens udstyr blev utvivlsomt også inspiceret ved denne lejlighed. Sysselprovstens rolle har i denne henseende været mere aktiv end en blot regnskabsrevision. Det bevarede regnskab for Varde sysselprovsti for 1587 viser, at provsten – historikeren A. havde økonomiske mellemværender med kirker, der havde faet foretaget større reparationsarbejder. I et tilfælde havde han lagt ud til de nødvendige udgifter, mens han i et andet tilfælde skyldte kirken penge.²⁷

Det sidstnævnte eksempel viser, at sysselprovsterne i Ribe stift endnu i slutningen af 1500'rne havde en betydelig indflydelse på kirkebygningernes tilstand, og denne indflydelse har de antagelig endnu udøvet gennem 1600'rnas første halvdel. Først med enevældens bortsalg af kirkerne til kronens kreditorer og domkapitlernes opløsning under Christian V

forsvandt dette element i kirkeforvaltningen. Det sidste sysselprovsti, Varde, blev nedlagt 1720.

Så langt det største provsti i det senere Ribe amt var *Varde sysselprovsti* (jfr. fig. 2), som nævnes første gang 1256. Fra 1454 havde Varde sysselprovst rang og værdighed som domdekan, hvad der gjorde ham til den næstfornemste blandt domkapitlets medlemmer. Efter reformationen var de mest fremtrædende domdekener i 1500'rne de kgl. historiografer Hans Svåning og Anders Sørensen Vedel; i 1600'rne var værdigheden i hænderne på medlemmer af den adelige slægt Krag til Bramminge, som var nært knyttet til kancelliet. »Ribe degnedom« forsvandt 1720, hvor kronen endelig købte den sidste Varde sysselprovst, baron Frederik Krag til Stensballegård, ud af hans rettigheder til de kirker i syslet, som endnu ikke var solgt fra kronen.²⁸ De fleste af disse kirker blev kort efter afhændet. Varde sysselprovsti omfattede i Ribe amt Vester og Øster Horne, Skast, Gørding og Malt herreder.

Mellem Ribe å og Kongeåen samt på Mandø blev kirketilsynet oprindelig varetaget af en egen provst, men på grund af dette provstis ringhed blev det 1321 forenet med værdigheden som *kantor* i domkapitlet – antagelig først effektivt fra 1323. Da indtægterne fortsat var utilstrækkelige, blev kantordømmet 1330 yderligere forenet med Almind sysselprovsti, som i Ribe amt omfattede Anst hrd. samt Vorbasse og Hejnsvig i jerlev hrd.

Syd for Ribe å var det domkapitlets fornemste medlem, *ærkedegnen*, som havde myndigheden over kirkerne, i det mindste fra 1200'rne. Efter delvis at have mistet grebet om kirkerne i 1520'rne og 1530'rne, under hertug Christian III. s særreformation af Haderslev og Tørring len, blev ærkedegnedømmet genoprettet i sin fulde udstrækning, indtil dets indtægter 1652 blev lagt til Ribe biskops embedsindtægter. Der bestod dog 1500'rne igennem betydelige uoverensstemmelser med hertugerne af Slesvig og Holsten om grænserne for ærkedegnens myndighed.

Grindsted og Grene (oprindelig i Tørrild

Fig. 6. Vindfløj i Torstrup kirke, en Teilmansk trane, opsat i 1700'rne som kirkeejermanifestation. NE fot. 1982. — *Wetterfahne der Kirche von Torstrup, ein Teilmannscher Kranich, angebracht im 18. Jh. als Manifestation des Kirchenpatrons.*

hrd., fra 1552 sammen med Vorbasse og Hejnsvig i det nydannede Slavs hrd.) hørte under *Jelling sysselprovsti*. Dette provsti omtales fra 1263. Efter udvidelsen af kantoratet med Almindssyssel 1330 var det det mindste af stiftets sysselprovstier, men provsterne ses endnu at have været i funktion i slutningen af 1600'rne.

1700'RNES KIRKEJERE. Kronen var i første omgang tilbageholdende med at afhænde kirker, da den efter 1660 påbegyndte de store krongodsudlæg til sine kreditorer. Der blev ikke solgt nogen kirker til private i Ribe amt før 1679, hvor oberst Johan Rantzau til Bramming erhvervede Bramming, Darum og Gørding kirker. Medvirkende til denne tilbageholdenhed var utvivlsomt hensynet til sysselprovsterne, som endnu kunne gøre krav gældende på indtægter af kirkerne (se ovf.). 1687-99 blev der dog solgt et stort antal kirker, men først i den pressede finansielle situation efter Store Nordiske Krig tog man skridtet fuldt ud, købte den sidste Varde-sysselprovsts rettigheder og realiserede så godt som alle kronens resterende kirker i amtet (1720-26).²⁹ Nord for Kongeåen beholdt kronen kun de kirker, som var lagt til Koldinghus rytterdistrikt, og de usælgelige, fattige kirker på Fanø. Det lykkedes snart at få øens beboere til at overtage dens egne kirker, og da Koldinghus ryttergods 1765 blev bortsolgt ved auktion, var kronen definitivt ude af

den direkte administration af kirkerne i Ribe amt. I takt med, at kronen opgav kirkerne, blev området domineret af stedlige »kirkesamlere«. Typisk var det de større godsejere, som erhvervede ejendomsretten til godsets sognekirke og en eller flere af nabokirkerne, omend også fjernere herrer kunne være interesseret: Ål, Ho og Oksby tilhørte således længe ejerne af Steensgård og Hvedholm på Fyn.

De fleste af disse kirkesamlere erhvervede kun to-fire kirker, men der var enkelte virkelige storsamlere. Amtmand Christian Teilmann til Nørholm ejede ved sin død 1749 ni kirker i Ribe amt alene, og Estrup gods (Malt sogn) havde efter 1753 otte kirker. En tredje storsamler var ved 1700'ernes midte Gerhard de Lichtenberg, men hans fire kirker i Ribe amt udgjorde kun yderkanten af et kirkeimperium med tyngdepunkt omkring hovedsædet Engelsholm (Nørup s., Vejle a.).

Nogle af disse kirkesamlere har blot betragtet deres kirker med tilhørende jord og tiender som indtægtskilder på linie med enhver anden form for gods. Værst var landsdommer Jens Lassen til Nørholm og hans arvinger, som 1717-19 blev fradømt deres talrige kirker på grund af grov vanrøgt af bygningerne. Der er dog ingen tvivl om, at ejendomsretten til kirkerne for de fleste af ejerne – og det gælder ikke mindst for de største samlere – mindst lige så meget har været et middel til at markere og styrke deres sociale position som lokale potentater. Adskillige af dem bekostede betydelige summer på at istandsætte og udstyre deres kirker, undertiden med et karakteristisk præg, som straks kunne lade den indviede beskuer vide, hvem der var kirkens ejer. De Teilmann'ske kirker er et godt eksempel herpå.

Fig. 5 viser de kirker, som tilhørte ejere med tre eller flere kirker ved 1700'ernes midte, hvor tendensen til opbygning af sådanne kirkeherredømmer kulminerede. Selv om de største af kirkegrupperne bestod langt ind i 1800'erne blev især slutningen af 1700'erne præget af en større omskiftelighed i ejerforholdene, hvor sognenes større bønder for første gang siden enevældens begyndelse fik lejlighed til atter at gøre sig gæl-

dende i forvaltningen af kirkebygningerne, denne gang som kirkeejere.

NOTER

¹ Den eklatante undtagelse var Lolland-Falster, hvis kirker havde så udstrakte jordbesiddelser, at der ikke blev opkrævet kirketiende i dette område. KultHist-Leks. IV, 122. Lolland-Falsters tiendeforhold blev normaliseret ved forordninger af 1. juli 1687 og 17. april 1688. Om tienden generelt, se KultHist-Leks. anf. sted og XVIII, 291-95. -

² RA DaKanc. B. 134. Registerbøger på tiender til bortfæstelse i Fyns, Århus, Ribe og Viborg stifter 1572-74. Sml. ndf. -

³ Ribe Oldemoder, udg. af O. Nielsen, 1869; CorpDan. VIII. 1967. -

⁴ Niels Skyum-Nielsen: Haandskriftet »Ribe Oldemoder«. En kritisk Studie, i Scandia XIX, 1948-49, s. 130. -

⁵ Listen er med sikkerhed yngre end 1321/23 (Troels Dahlerup: Det danske Sysselprovsti i Middelalderen, 1968, s. 89-90), og skriftens karakter tyder på, at den er indført i manuskriptet ca. 1380/1410 (CorpDan. VIII, s. XXIV). Muligvis er listen ældre end stormfloden 1362 (Ribe Oldemoder, s. VIII). -

⁶ Dahlerup: Det danske Sysselprovsti, s. 89-90. -

⁷ Smst. s. 85-135. Jfr. ndf. om Varde Sysselprovsti. – Dahlerup lader c. listens tal betegne bispe- eller provstegæsteri (Dahlerup: Det danske Sysselprovsti, s. 95). -

⁸ Antagelig før 1512, se Troels Dahlerup: Hardsyssels Provsti i Senmiddelalderen, i Hardsyssels Aarbøger 1960, s. 93. Dateringen i CorpDan. VIII, s. XXXIII (16. årh., måske århundredets midte) er uholdbar. -

⁹ I Ribe amt således Almstok kirke, nu Vorbasse sogn. -

¹⁰ I Ribe amt Ovtrup og Vejrup. -

¹¹ RA. Reg. 108 A. 28. gl. pk. 53 læg f. – Michael H. Gelting: To profiler gennem Ribe stifts tiender i 1500-tallet, i Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange, red.: Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Ene-mark, 1983, s. 233-254.

¹² Jfr. Niels Skyum-Nielsen: Ærkekonge og ærkebispe. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536, i Scandia XXIII, 1955-56, især s. 86-98.

¹³ Jfr. Troels Dahlerup: Om Tienden, i Fortid og Nutid XXIX, 1981, s. 9-11.

¹⁴ Se ndf.

¹⁵ RA. Ribe Bisp (= Vejledende arkivreg. XVIII, Lokalkarkiver II, Ribe bisp og kapitel nr. 732).

¹⁶ I Skast og delvis i Gørding og Malt herreder benytter de to lister tøndemål i stedet for det sædvanli-

ge ørtugmål til angivelse af tiendeafgifternes størrelse. Kongetienderegnskabet oplysninger om de pågældende kornmåls værdi i penge tyder dog på, at tønder og ørtug i praksis må have været nogenlunde identiske, og en sammenligning med tiendernes størrelse i 1572 peger i samme retning. Gelting: To profiler, s. 252.

¹⁷ KancBrevb. 29. april 1572. Om sognemændenes gradvise umyndiggørelse i kirkeforvaltningen, se Sven Rask: Bondestandens sociale degradering omkring 1600. En detailundersøgelse af kirkeværgernes formindskede indflydelse (1066, Tidsskrift for Historisk Forskning 12/5, 1982, s. 3-17).

¹⁸ RA. DaKanc. B. 134. Kirketienderne er typisk 1 ørtug korn højere end kongetienderne. Gelting: To profiler.

¹⁹ RA. Rtk. 311.164. Matrikelekstrakt 1680-81. Ribberhus amt.

²⁰ I Vejrup, Folding, Skast, Grimstrup og V. Nebel var 1547-tienden lavere end 1572-tienden.

	Kirketiende	Kongetiende
Adel	21 2/3	31
Bønder i sognet	23	2 (?)
Udensogns bønder	6	2
Gejstlige.....	9 1/3	10
Købstadborgere . . .	1	3
Ufæstet/uoplyst . . .	2	15
	63	63

²² Jfr. Niels Jørgen Poulsen: Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling syssel, i NMArb. 1980, s. 56-66. -

²³ J. L. A. Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love IV, 1824, s. 137-40. Jfr. Schultz' Danmarkshistorie II, 562. -

²⁴ Denne tendens genfindes ikke i stiftets centrale og østlige dele, hvor der tværtimod var en stigende tendens fra 1537 til 1572. Gelting: To profiler. -

²⁵ Det fremgår af sammenligning med de senere kilder: A. S. Vedels kirkeregnskaber for Varde sysselprovsti 1587 (RA Ribe Kapitel); »Varde Syssels Kirkestol« ca. 1608 (udg. H. K. Kristensen: Varde Syssels Kirkestol, i ÅrbRibe X, 1940, s. 89-117, 228-46); matriklerne fra 1600-tallets anden halvdel. - I fem tilfælde betød ændringen en tilbagevenden til den ældre afgiftssats fra 1547 (jfr. note 20). -

²⁶ Afsnittet bygger på Troels Dahlerup: Det danske Sysselprovsti i Middelalderen, 1968, s. 85-135. Et summarisk kort over sysselprovstierne findes som bilag. -

²⁷ RA. Ribe kapitel. A. S. Vedels virke som regnskabsprovst er behandlet af Sven Rask: »Danmarks Kirker« og Ribe amt V. Om 8 altertavler og Anders Sørensen Vedel, i Ribe Stiftsbog 1982, s. 79-86. -

²⁸ Kronens Skøder IV 19. -

²⁹ De fleste af de velhavende kirker, og specielt af dem, som foruden store tiender også havde større mængder af fæstegods, blev afhændet 1679-99. -

VESTER HORNE HERRED o. 1800 med de tolv sognekirker: Janderup, Billum, Lunde, Ovtrup, Kvong, Nørre Nebel, Lydum, Henne, Lønne, Ål, Ho og Oksby. Oksby gamle kirke i klitten nær Ho bugt blev nedbrudt 1891 og en ny kirke opført i landsbyen længere mod vest. Kirken i Lønne afløstes af en ny 1904, placeret lidt nordligere. I Mosevrå (Oksby sogn) og Børsmose (Ål sogn) opførtes filialkirker henholdsvis 1891 og 1902. På kortet ses herregårdene Frøstrupgård (Lunde sogn), Lydumgård (Lydum sogn), Hennegård (Henne sogn) og Hesselmed (Ål sogn) samt Lunderup (Varde sogn). Endvidere ses gårdene Store Hebo (Janderup sogn) og Søvigård (Ovtrup sogn). Udsnit af Videnskabernes selskabs kort 1803-04. - *Die Harde von Vester Horne um 1800 mit den zwölf Pfarrkirchen von: Janderup, Billum, Lunde, Ovtrup, Kvong, Nørre Nebel, Lydum, Henne, Lønne, Ål, Ho und Oksby. Die alte Kirche von Oksby in den Dünen an der Bucht von Ho wurde 1891 niedergerissen und eine neue Kirche weiter westlich im Dorf aufgeführt. Die Kirche von Lønne wurde 1904 von einer neuen abgelöst, die etwas nördlicher gelegen war. In Mosevrå (Pfarrei Oksby) und Børsmose (Pfarrei Ål) wurden 1891 bzw. 1902 Filialkirchen aufgeführt. Auf der Karte sieht man die Herrensitze Frøstrupgård (Pfarrei Lunde), Lydumgård (Pfarrei Lydum), Hennegård (Pfarrei Henne) und Hesselmed (Pfarrei Ål) sowie Lunderup (Pfarrei Varde). Ferner sieht man die Gutshöfe Store Hebo (Pfarrei Janderup) und Søvigård (Pfarrei Ovtrup). Ausschnitt aus der Karte der Gesellschaft der Wissenschaften 1803-04.*